

С. В. БОБРОВНИК

Світлана Василівна Бобровник, кандидат юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОМПРОМІС У ПРАВІ: СУТНІСТЬ ТА КРИТЕРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ

Зростання ролі права у сучасному суспільстві та необхідність виконання ним регулятивної функції, що є основним засобом забезпечення урівноваження суспільних відносин та їх системності, суттєво підвищує роль і значення правового компромісу. Слід підкреслити, що стан правового компромісу, поряд із наявністю широкого спектру варіантів процедурного оформлення порядку його досягнення, є ознакою демократичності режиму. Актуальність питань правового забезпечення досягнення компромісу особливо загострюється з урахуванням негативних тенденцій, притаманних сучасному законодавству: це, зокрема, автономізація галузей національного законодавства, що проявляється як у доктринальних проблемах розуміння однорідних правових феноменів, що знайшли застосування у різних галузях права, появі альтернативних категоріальних рядів, так і у проблемах сфери правозастосування, що вирізняється неоднорідністю.

Саме це і визначає актуальність проблем, пов'язаних із правовим компромісом, та їх теоретичне і практичне значення.

Керуючись принципом наступності наукового дослідження та його системності, зазначимо, що певні аспекти означеної проблематики уже були предметом наукового пошуку на монографічному та дисертаційному рівнях. Слід згадати таких російських і вітчизняних вчених, як С. С. Алексєєв, Г. І. Дутка, С. Д. Гусарєв, Д. А. Керімов, М. І. Козюбра, Д. І. Колесов, В. М. Кудрявцев, В. С. Нерсєсянц, В. О. Петришин, О. В. Поляков, Р. О. Ромашов, В. П. Сальников, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомиров, О. Д. Тихомиров, Г. О. Усатий, І. Л. Честнов, О. І. Ходіна Абсолютно не применшуючи ролі та значення їх ідей та концепцій, спробуємо акцентувати увагу на малодосліджених аспектах проблематики правового компромісу, визначивши за мету дослідження аналіз поняття та сутності правового компромісу. На нашу думку, досягнення цієї мети є можливим за умови виконання наступних завдань:

- визначити взаємозалежність понять «правовий компроміс» та «юридичний компроміс»;
- обґрунтувати власне бачення ознак та змісту правового компромісу;
- запропонувати можливі критерії цієї категорії.

Почнемо із характеристики співвідношення правового та юридичного змісту компромісу.

У рамках визначення поняття *компромісу* при позначенні цих видів соціальних явищ застосовуються категорії «правовий»¹ та «юридичний»². Причому, визначення об'єктивних засад використання одної із зазначених категорій зводиться у площину встановлення співвідношення права й закону, як соціально-правових феноменів, а також юридичного й легістського праворозуміння. Виходячи із мети нашого дослідження, вбачається необґрунтованим намагання визначити сутнісні відмінності єдиних правових явищ, що є об'єктом дослідження, на основі встановлення очевидного та загальноновизнаного співвідношення права і закону, як змісту та форми феномену права.

Вважаємо, що паралельне застосування зазначених термінів є обґрунтованим. Термін «правовий», на нашу думку, більш повно відображає сутність досліджуваного явища, як феномену правової сфери. Вибір терміна «юридичний» як більш коректного терміну може бути зумовлений необхідністю здійснення логічного наголосу на засобах досягнення *правового компромісу*, що спрямовані на вдосконалення форми виразу мисли норм права.

Основною для визначення ознак категорії «правовий компроміс» є його функціональна спрямованість та інструментальна значимість в упорядкуванні соціальних конфліктів.

Отже, сьогодні можна констатувати перерегульованість окремих сфер суспільного життя. Наприклад, це стосується регулювання економічних відносин у недержавному секторі економіки, зокрема, відносин щодо публічного фінансового контролю, стягнення податків, дозвільні процедури, інше. У той же час питання забезпечення *правового компромісу* у сфері публічно-правових відносин залишається поза безпосередньою

увагою законодавця. Така тенденція потребує переосмислення та серйозної корекції правової матерії в напрямку безпосереднього впровадження правового компромісу як основи діяльності публічних структур.

Серед інших обставин, що визначають сутнісні ознаки та значення феномену *правового компромісу*, є необхідність забезпечення правового поля діяльності сучасних політичних інститутів, закладення основи для легітимності чинного законодавства, об'єктивна потреба в дієвих механізмах узгодження інтересів учасників суспільних відносин, особливо економічного характеру.

Зауважимо, що в рамках чинного законодавства можна виділити два підходи до розуміння правового компромісу. У вузькому значенні правовий компроміс – це типізована процедура досягнення згоди. Іншими словами, у рамках вузького розуміння досліджуються лише процесуально-правові аспекти досягнення узгодження інтересів учасників правових відносин. У широкому розумінні компроміс виступає як правова форма досягнутої згоди (узгоджених воль) учасників відносин.

Оцінюючи *правовий компроміс* як стан, що відображає результат досягнення згоди, слід відзначити низку притаманних цьому правовому явищу характерних особливостей, що лягають в основу визначення його ознак.

Правовий компроміс є родовою юридичною категорією, котра об'єднує усі правові форми згоди. Досягнення *правового компромісу* відбувається шляхом формування та прийняття рішень, узгодження позицій, умов, побажань учасників правових відносин. Як наслідок, змістом *правового компромісу* є узгоджена воля рівноправних, праводієздатних учасників правовідносин. *Правовий компроміс* виступає як основна умова правомірності досягнутих домовленостей. І навпаки, головною нормовстановленою ознакою домовленостей сторін є саме *компроміс* сторін.

Правовий компроміс тягне юридичні наслідки, адже результатом узгодження воль сторін є покладання на них обов'язків щодо реалізації взаємної волі. Більше того, порушення *правового компромісу* є підставою для юридичної відповідальності учасників відносин. *Правовий компроміс* внаслідок свого опосередкування правовими нормами, отримує атрибут обов'язковості та забезпеченості примусовими заходами.

Актуальним є питання щодо форми *правового компромісу*. Така форма охоплює систему опосередкованих правом стійких соціальних зв'язків у рамках правового компромісу та виражає його зміст. Іншими словами, можливість досягнення *правового компромісу* визначається наявністю чітко визначених, несуперечливих правових механізмів, закріплених правовою системою держави. *Досягнення згоди учасниками відносин, яка не має відповідної правової форми, не охоплюється обсягом поняття «правовий компроміс».*

Правовий компроміс у більшості випадків закріплюється у типізованих зовнішніх проявах (компромісних актах). Наприклад, більшість правових систем передбачають наявність широкого спектру компромісних актів, до яких, зокрема, можна віднести правочин (договір), контракт, угоду, згоду, конкурс, мирову угоду, конвенцію та інші.

Слід відзначити, що дослідники вказують на наявність як форм, так і видів правового компромісу³. Однак, фактично в таких випадках відбувається отождошення зазначених аспектів дослідження цього правового феномену, адже в якості як форм, так і видів називають зазначені вище типізовані зовнішні прояви. На нашу думку, коректніше використовувати термін «*форма правового компромісу*», як такий, що здійснює логічний наголос на виокремленні членів цього поділу через окреслення типізованих зовнішніх проявів (окремих правових форм).

Окрім статичного виміру *правового компромісу* як соціального стану, актуальним питанням є визначення процедури його досягнення. У даному випадку йдеться про закріплення законодавчих вимог щодо змісту юридичної процедури досягнення *правового компромісу*. У залежності від форми *правового компромісу* та галузевої належності норм, якими забезпечується правове регулювання відносин, у рамках яких досягається *правовий компроміс*, складові цього процесу можуть істотно відрізнятися. Такі особливості визначаються загальноправовим та галузевим режимом, що обумовлює динаміку правових відносин. Юридична процедура досягнення *правового компромісу* має законодавче закріплення та породжує юридичні наслідки. Наприклад, Цивільний кодекс України містить положення щодо порядку укладання договорів⁴. Таким чином, *правовий компроміс* як результат згоди (компромісний акт) та його юридична процедура пов'язані між собою як мета та засіб, правовий механізм її досягнення.

У рамках аналізу сфери застосування *правового компромісу*, показовим є дослідження зв'язку рівня використання суб'єктами правовідносин компромісних процедур та рівня правової культури суспільства. Диспозитивне регулювання, притаманне приватноправовій сфері суспільних відносин, засноване на узгодженні законних інтересів учасників цивільного обороту й здійснюється на компромісних засадах. Правовий компроміс у такому випадку виступає як опосередкований правом механізм задоволення суб'єктивних прав та законних інтересів у рамках цивільного обороту.

Узагальнюючи наведені вище сутнісні характеристики категорії «*правовий компроміс*» в рамках її визначення, слід враховувати основні ознаки категорії «компроміс», як загальносоціального явища, що характеризується наступними положеннями:

- наявність згоди всіх учасників суспільного відношення щодо встановлення компромісної угоди;
- компроміс є остаточним засобом упорядкування конфлікту за допомогою застосування взаємних поступок та спрямований на досягнення взаємовигідних результатів, суспільної згоди, загальної мети тощо;
- компроміс базується на ціннісно-орієнтаційній сфері буття суб'єктів, відображається в формі суспільної згоди, договору, а його зміст реалізується за допомогою сукупності засобів, спрямованих на досягнення результату сутність яких відповідає принципам моралі та моральності.

Щодо характерних ознак, які притаманні саме *правовому компромісу*, то вбачається доцільним виокремити наступні:

- правовий компроміс опосередковується правовою формою (нормами права, правовими принципами, правовими процедурами тощо);
- правовий компроміс тягне юридичні наслідки для учасників суспільних відносин, у тому числі й у вигляді застосування до них заходів примусу для забезпечення його реалізації;
- правовий компроміс є однією із визначальних засад функціонування демократичного режиму, адже він є основою легітимації влади;
- правовий компроміс є ефективним засобом упорядкування правових конфліктів;
- правовий компроміс є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним ладом.

З урахуванням наведеного можна зазначити, що *правовий компроміс* – це опосередкований правовими формами, ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту (в тому числі й правового), який заснований на взаємопоступках учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві.

У рамках класифікації *правового компромісу* вбачається доцільним навести поділ проявів цього правового явища за критеріями *способу упорядкування* та за *галузевим критерієм*, тому що саме ці різновиди правового компромісу охоплюють найбільшу кількість правокомпромісних засобів, що упорядковують різноманітні правові конфлікти.

Правовий компроміс за способами упорядкування можна поділити на такий, що досягається *імперативним* або *диспозитивним методом регулюванням правових відносин*.

Правовий компроміс, заснований на диспозитивному регулюванні, опосередковується застосуванням уповноважених норм до учасників правових відносин. Завдяки цьому досягається узгодження їх воель та правових інтересів на основі взаємних поступок та досягнення згоди. Типовим проявом досягнення зазначеного виду компромісу є реалізація норм правового інституту мирової угоди.

Другим різновидом *правового компромісу* в рамках аналізованої класифікації є *правовий компроміс*, що заснований на імперативному регулюванні. Зазначений вид *правового компромісу* все ширше використовується у сфері публічно-правових відносин. Головною проблемою, пов'язаною із досягненням *правового компромісу* в рамках імперативного регулювання, є наявність дієвого механізму врахування інтересів підпорядкованого учасника імперативно врегульованих відносин.

Найзмістовніша за обсягами класифікація *правового компромісу* здійснюється за галузевим критерієм. Вона дає можливість відобразити типові для кожної галузі види правового компромісу, які знайшли відображення у галузевих правових інститутах.

Галузева класифікація *правового компромісу* є однією із найвагоміших у рамках пізнання цього правового явища. Вона дозволяє окреслити формалізований інструментар вирішення *правових конфліктів* за допомогою правових засобів. У цьому підрозділі ми проаналізуємо основні *правокомпромісні засоби (форми) упорядкування правових конфліктів* у відповідних галузях права.

Правовий компроміс як правовий інститут притаманний багатьом галузям права. Велике значення він має у конституційному праві, де відображається у формі договору та угоди.

Широке застосування *правового компромісу* можна спостерігати в цивільному законодавстві, де він виступає у різних формах:

- правочину (договору);
- контракту;
- угоди;
- конкурсу;
- згоди.

Єдиною ознакою, що вирізняє договір від інших правочинів, є його дво- або багатостороння основа, тобто правочин двох або більше осіб (компроміс). Компроміс є обов'язковою умовою, основою цивільного договору.

Статтями 626, 627 і 628 Цивільного кодексу встановлено, що «договором є домовленість двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків», «умови договору визначаються на розсуд сторін», «договір вважається укладеним, якщо між сторонами, в певних випадках у необхідній формі, досягнуто згоди з усіх істотних умов договору»⁵. Зазначені положення наголошують на компромісній природі договору.

Однією з форм правового компромісу, що знайшла застосування в господарському праві є контракт. Прикладом такої форми є договір поставки товарів для державних потреб врегульований ст. 13 Господарського кодексу України⁶.

Формою правового компромісу також є конкурс, що має неоднозначну оцінку правової природи у науковій літературі: конкурс кваліфікують як договір з множинністю осіб або як зобов'язання з одностороннього правочину.

Конкурс є самостійним різновидом правового компромісу, оскільки організатор, оголошуючи про його проведення висуває умови майбутнім учасникам. Згода учасників із умовами конкурсу свідчить про наявність правового компромісу між суб'єктами правовідносин. За підсумками проведеного конкурсу організатор укладає договір з переможцем.

Підводячи підсумок розглянутих форм правового компромісу в цивільному законодавстві, можна зробити висновок про те, що всі перелічені види – правочин, договір, конкурс, згода, угода, контракт – мають одну родову основу – правовий компроміс, який об'єднує ці поняття і є їх об'єднуючою ознакою.

Значна роль правового компромісу і в трудовому законодавстві, де він виступає в формі договору, контракту, угоди та згоди. Договір є одним з основних інститутів трудового права. Сучасне трудове законодавство містить два види договорів: трудовий договір і колективний договір.

Сучасний трудовий договір це «угода між працівником і роботодавцем, відповідно до якого роботодавець зобов'язується надати працівникові роботу за обумовленою трудовою функцією, забезпечити умови праці, своєчасно і в повному обсязі виплачувати працівнику заробітну плату, а працівник зобов'язується особисто виконувати визначену цією угодою функцію і дотримуватися діючих в організації правила внутрішнього трудового розпорядку».

У зміст трудового договору включаються взаємні права, обов'язки і відповідальність сторін. Доктрина трудового права розглядає трудовий договір як форму реалізації права громадян на працю, як підставу виникнення та існування трудових правовідносин, як інститут трудового права, що регулює прийняття, переведення та звільнення громадян. Реалізація трудових прав заснована на правовому компромісі працівника, що виконує, певні трудові функції, і роботодавця, який має можливість надання роботи і бажання надати її конкретній особі.

Іншою правовою формою компромісу в трудовому праві є колективний договір, врегульований Главою 2 Кодексу законів про працю України⁷. Сутність сучасного колективного договору як форми правового компромісу: автономія організації у сфері праці; участь профспілки чи іншого захисника професійних і соціальних інтересів працівників у врегулюванні трудових, соціально-економічних і професійних відносин між працівником і роботодавцем.

Колективний договір є формою правового компромісу, що носить нормативний характер, бо його дія поширюється не лише на його безпосередніх учасників, а й на тих працівників організації, які не мають прямого стосунку до його розробки і схвалення.

Норми трудового права, як і цивільного законодавства, містять особливу форму правового компромісу – згода. Згода, що досягається у сфері трудових відносин, також, як і в цивільному праві, заснована на узгодженні волі сторін, що беруть участь у виробленні і прийнятті конкретного рішення.

У трудовому законодавстві знайшла своє закріплення ще одна форма правового компромісу – угода, яку Кодекс законів про працю України у статті 45 визначив як «правовий акт, що встановлює соціально-трудова відносини і пов'язані з ними трудові відносини, що укладаються між повноважними представниками працівників і роботодавців на державному, регіональному, галузевому (міжгалузевому) і територіальному рівнях в межах їх компетенції»⁸.

Галузевий аналіз *правового компромісу* в рамках антропологічного комунікативного підходу до його пізнання, дозволяє зробити висновок про його визначальне місце в системі правових засобів регулювання суспільних відносин, дієвість якого забезпечується завдяки взаємному узгодженню волі учасників відносин.

Ураховуючи проведений у цьому підрозділі аналіз, можна зробити наступні висновки.

У свою чергу, до ознак поняття «правовий компроміс», які відмежовують його від інших компромісів у соціумі, віднесено:

- правовий компроміс опосередковується правовою формою (нормами права, правовими принципами, правовими процедурами тощо);
- правовий компроміс тягне юридичні наслідки для учасників суспільних відносин, в тому числі й у вигляді застосування до них заходів примусу для забезпечення його реалізації;
- правовий компроміс є однією із визначальних засад функціонування демократичного режиму, адже він є основою легітимації влади;
- правовий компроміс є ефективним засобом упорядкування правових конфліктів;
- правовий компроміс є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним ладом.

Правовий компроміс – це опосередкований правовими формами, ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту (в тому числі й правового), який заснований на взаємопоступках учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві.

У свою чергу, до основних *критеріїв класифікації правових компромісів* віднесено: *спосіб упорядкування та галузь правових відносин*, тому що саме ці різновиди правового компромісу охоплюють найбільшу кількість правокомпромісних засобів, що упорядковують різноманітні правові конфлікти.

¹ Кожокаръ И. П. Правовой консенсус: общетеоретический анализ: Дисс. ... к. ю. н.: Спец. 12.00.01 / Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2005. – 223 с. – С. 23–29.

² Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Дис. к. ю. н.: Спец. 12.00.12 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 214 с. – С. 35–40.

³ Астахов П. А. Динамика разрешения юридических конфликтов (теоретико-правовое исследование): Дисс. ... к. ю. н.: Спец. 12.00.01 / Московский университет МВД России. – М., 2002. – 178 с. – С. 82–160; Романенко М. А. Альтернативные фор-

мы разрешения правовых конфликтов в сфере прав человека и гражданина: Дисс. ... к. ю. н.: 12.00.01 / Саратов. юрид. ин-т МВД РФ. – Саратов, 2008. – 213 с. – С. 60–67.

⁴ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.

⁵ Там само.

⁶ Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

⁷ Кодекс законів про працю України : Закон від 10 грудня 1971 року № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

⁸ Там само.

Резюме

Аналізується категорія «правовий компроміс» через її функціональну спрямованість та інструментальне значення у подоланні суспільних та правових конфліктів. Виокремлені особливості та ознаки правового компромісу, запропоновані критерії та шляхи підвищення її значення в сучасному суспільстві.

Ключові слова: правовий компроміс, правокомпромісні засоби, види правових компромісів.

Резюме

Анализируется категория «правовой компромисс» посредством определения ее функциональной направленности, инструментального значения в процессе преодоления общественных и правовых конфликтов. Исследованы особенности и признаки правового компромисса, предложены критерии классификации этой категории, а также пути повышения ее значения в современном обществе.

Ключевые слова: правовой компромисс, правокомпромиссные средства, виды правовых компромиссов.

Summary

The category of “legal compromise” is analyzed through its functional trend and instrumental meaning in overcoming social and legal conflicts. The distinguished peculiarities and features of legal compromise, the proposed criteria of classification of this category and ways of increasing its meaning in modern society.

Key words: legal compromise, means of reaching legal compromise, kinds of legal compromise.

Отримано 13.04.2011

Л. В. ДЯЧУК

Леонтій Володимирович Дячук, кандидат історичних наук, доцент Київського університету імені Тараса Шевченка

ПОПЕРЕДНІ УМОВИ ШЛЮБУ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ПРАВІ

Актуальність дослідження шлюбно-сімейного права Візантії зумовлена тим, що вперше в історії світової цивілізації шлюбно-сімейні відносини регулювались на ціннісній основі християнства, а також тим, що різноплановий досвід візантійського права відобразився на кодифікації законодавства європейських народів у кінці XVIII – початку XX ст., в умовах переходу від традиційного до сучасного (модерного) суспільства, коли відбувалось формування сучасних національних правових систем. Не випадково, саме у XIX ст. відбулось становлення такого напряму юридичної науки як історія візантійського права (К. Цехаріє фон Лінгенталь, Е. Хеймбах, Д. Азаревич, В. Васильєвський, Л. Міттайс, Й. Мортрейль). Усвідомлення необхідності дослідження різних аспектів правової візантистики було характерним також для істориків права у XX ст., але ця проблематика більшою мірою, за винятком низки праць східноєвропейських авторів (М. Бенеманський, В. Вальденберг, С. Ліпшиц, І. Медведєв, М. Сюзюмов та ін.) досліджувалась вченими з наукових центрів Західної Європи (П. Зепос, Й. Локін, Ф. Діпуї, Н. Мацес, Д. Босдас, Б. Зінговіц, А. Фрешфілд, С. Спұлбер, Н. Благоев, Л. Бургманн, Г. Бек, А. Шмінк та ін.). Лише останнім часом з'явилася низка праць у країнах, що утворились в процесі розпаду СРСР (Л. Мілов, С. Харитонов, А. Рудоквас, В. Чемеринська, Ю. Цветкова, В. Форманюк, Д. Макаров, Т. Харитонова та ін.).

Важливе значення для усвідомлення візантійського шлюбно-сімейного феномену мають спеціальні дослідження окремих інститутів сім'ї та шлюбу¹, зокрема проблеми умов та заборон при укладенні шлюбу, які є свідченням особливостей візантійської правової системи, що була одним з основних структурних елементів першої християнської цивілізації. Отже, законність шлюбу у ранній Візантії (як і в Римі) визначалася низкою передумов і традиційних форм його укладення. Тільки в такому разі спільне життя наречених мало правові наслідки, тобто передбачало появу низки прав та обов'язків суб'єктів шлюбно-сімейних відносин. Ігнорування шлюбних умов перетворювало подружній союз у фікцію, а при порушенні окремих норм